

Псевдонаукові теорії етногенезу українців та їхній вплив на суспільну свідомість

Кузьмук Олексій Сергійович,
кандидат історичних наук

Проголошення незалежності України, крах радянської ідеології, зникнення цензури справили величезний вплив на вітчизняну історичну науку. Легітимізація української державності, «привласнення» національного історичного нарративу, формування національної свідомості вимагали нових наукових теорій етно– та націогенезу українців. Розпочався процес деконструкції імперсько–радянської концепції східно–слов'янської єдності (існування єдиної давньоруської народності). У наукових колах розгорнулася активна дискусія, яка не завершилася й досі.

Паралельно з науковим осмисленням генези Українського народу, з'явилася велика кількість псевдонаукових праць з історії, написаних людьми, далекими від професії історика (журналістами, літературознавцями, письменниками, політиками, просто «шукачами істини»), які декларують необхідність корінного перегляду тієї моделі всесвітньої й вітчизняної історії, що склалася на основі фундаментальних досліджень. Цілковито заперечуються здобутки професійних науковців, яких оголошують слугами режиму, пристосуванцями, що приховують від народу «правду». На хвилі критики офіційної гуманітарної науки, появи нових газет, журналів, книг, теле– та радіопрограм, які не могли з'явитися за радянських часів, в Україні набули поширення (поряд з реальними дослідженнями «білих плям» історії)

• Стаття присвячена сучасній українській міфотворчості. Проаналізовано основні псевдонаукові та псевдопатріотичні теорії походження Українського народу.

Ключові слова: міфи, етногенез, псевдоісторія.

• Стаття посвячена сучасному українському міфотворчеству. Проаналізовані основні псевдонаукові та псевдопатріотичні теорії походження Українського народу.

Ключевые слова: мифы, этногенез, псевдоистория.

• In paper modern ukrainien mythology is investigated. Basis pseudoscientific and pseudopatriotic theories about Ukrainien's ethnogenesis is analyzes.

Key words: myths, ethnogenesis, pseudohistory.

псевдонаукові праці про походження Українського народу.

Метою цієї статті є аналіз особливостей новітньої міфотворчості етногенезу українців у нашій державі.

Наразі таке позанаукове історіописання не зустрічає належного опору з боку української академічної науки і перетворюється на складову масових уявлень про минуле. Цілковито зрозуміло, що така новітня міфотворчість не сприяє творенню у громадян України адекватного сприйняття минулого, формуванню спільної історичної пам'яті, загальноукраїнської ідентичності й викликає занепокоєння вітчизняних науковців. Центр соціогуманітарних досліджень ім. В. Липинського і Національний університет «Києво–Могилянська академія» організували «круглі столи» експертів «Міфологізація походження українців» (лютий 2007 р.), «Націоналізація середньовіччя: чи існували українці за часів Давньої Русі?» (лютий 2008 р.). Проблема новітніх міфів про походження українців аналізується у працях таких дослідників як М. Відейко, Е. Вілсон, К. Галушко,

Л. Залізник, В. Отрощенко, Г. Півторак, С. Сегада, П. Толочко, Н. Яковенко та інші.

Різноманітні «екзотичні» теорії етногенезу народів поширені на території пострадянського простору й характерні не лише для України. Республіки колишнього СРСР та народи Російської Федерації починають створювати національні версії минулого, формувати власний історичний наратив. Зростання націоналізму зумовило явище, яке можна назвати альтернативним поглядом на давню історію. Саме тому з'являються праці, які звеличують пращурів як славних героїв, котрі зробили неоціненний внесок у формування людської цивілізації й культури. У наукових колах такого стибу книжки називаються «фольк-історії» або література «нюу ейдж». Подібні твори вже називають масовою літературою – це фантастика, фентезі, бойовики або «дамські» романи. Така література стала частиною масової культури і орієнтована на комерційний успіх. Сьогодні такі твори є дуже популярними у Росії, а Україна перетворилася на ринок збуту для праць не лише вітчизняних, але й російських псевдоісториків. Їхні книги заповнили український книжковий ринок і кількісно не поступаються науковій та науково-популярній історичній літературі. Вітчизняні пропозиції «фольк-історії» бідніші за російські і представлені переважно патріотично-націоналістичним жанром.

У книжках подібного жанру відтворюються різні версії фантастичної історії давнього Українського народу, його вірування і внесок у формування світової цивілізації. Новітні міфотворці пропонують суспільству власні варіанти реконструкції історичної дійсності, що не мають найменшого наукового підґрунтя. Такі міфи, як правило, легітимізують право на територію, розвиток мови і культури. При цьому історична наука критикується, читачам доводять, що історики-професіонали не спроможні розкрити всю глибину історичного процесу, навмисне приховують від людей істину і вдаються до фальсифікацій. Так, письменник С. Плачинда характеризує вітчизняних науковців як шовіністів, космополітів та угодницько-малоросійських істориків, що не хочуть розповідати народові про давньоукраїнські держави пелазгів, венеців, етрусків, антів, укрів [14, с. 108].

Основними джерелами, якими користуються новітні міфотворці, можна назвати Святе Письмо, «Велесову книгу», давньогрецькі та індійські міфи, твори античних і середньовічних авторів, матеріали археологічних розкопок, власну фантазію, сни, «прозріння». Наведемо для прикладу, таку цитату: «До рук Юрія Канигіна потрапили старовинні манускрипти з Тибету. Ці раритети й підштовхнули його до написання книжки «Шлях аріїв». В одному зі старовинних пергаментів він побачив малюнок, що нагадував карту України. Побачив навіть річки того краю, де виріс, – Донець і Кальміус. На місці Києва стояла крапка, а під нею напис: Кі-юв (що у перекладі означає «Святе місце»). Мапа датувалася п'ятим століттям, а над містом саяв... хрест. Науковець почав шукати відповідь на запитання: невже Київ вже тоді був охрещений? Але ж, за усталеними уявленнями, хрещенню України–Руси – тисяча років. Подальші дослідження дали Юрію Канигіну право стверджувати: «Рідна історія починається з Андрія Первозванного, з його духовних проповідей», а нашу столицю заснували не Кий, Щек та Хорив, а значно раніше – воїни легендарного Аттили» [18]. Методика інтерпретації історичних фактів у псевдодослідників полягає у притягненні фактів до власної концепції. Залежно від мети, добираються цитати з джерел і використовуються археологічні знахідки. Особливо часто для підтасування фактів і різноманітних спекуляцій залучаються матеріали Трипільської культури.

У спільноті українських авторів міфологічного напрямку виділилося кілька імен, які стали відомі багатьом українцям. До цієї когорти належать Ю. Шилов, Ю. Канигін, І. Каганець, С. Плачинда. Твори цих авторів з'явилися у середині 90-х років ХХ століття, неодноразово друкувалися українською та російською мовами і стали відомими як широкому загалу, так і науковцям. Значну частину їхніх творів розміщено в мережі Інтернет на власних веб-сторінках або сайтах послідовників.

Концепції Ю. Шилова, Ю. Канигіна, І. Каганця, С. Плачинди дуже схожі, хоча й мають певні відмінності. Основними ідеями їх теорій є такі:

- українці мають арійське походження;
- українська держава Аратта (Трипільська культура) дала культуру і писемність усім давнім цивілізаціям світу (Шумер, Єгипет, Давня Греція і Рим);

- наголошується на експансіонізмі давніх українців, які несли диким народам цивілізацію;
- українці приручили коня, придумали колесо, спілкувалися з космосом;
- антисемітизм: юдо-християни всіляко чинили і чинять змови проти здобутків давніх і нинішніх українців.

Щодо особливостей, то відзначимо, що, наприклад, Ю. Канигін висловлює стурбованість расовим питанням (вимирання Великої Білої раси і наступ Жовтої). І. Каганець видає «Журнал нової еліти «Перехід-IV», у публікаціях якого стверджує расову вищість українців-арійців (саме арійців, а не аріїв, що зумовлює звинувачення у неонацизмі), доводить українське походження Ісуса Христа, Діви Марії та царя Давида.

Наукоподібні праці цих авторів неодноразово критикувалися фаховими істориками та археологами. Проте, зважаючи на пасивність професійних науковців, малотиражність наукових видань, така критика не стала відомою широкому загалу. Причому полемізувати з міфотворцями складно, адже йдеться про суперечку позицій, а не аргументів.

Окрім відомих авторитетів «фольк-історії» в Україні відзначимо кілька менш відомих імен в «альтернативній» історії. Киянин В. Петрук в авторському проекті «Велика Скіфія-Україна» [15] вважає, що державницькі традиції України беруть свій початок у часи скіфів (VII – IV ст. до н. е.). Автор проекту, заслужений письменник і журналіст, стверджує, що «без національної містики, національних міфів не буває національної душі», проте його спроби шукати європейські корені української державності у скіфській добі можуть викликати лише непорозуміння і здивування (стаття «Велика Скіфія-Україна як європейська країна»). Спектр зацікавлень В. Петрука доволі широкий, однак, ознайомившись з його дослідженнями про походження українців і розвінчування імперських міфів, одразу впадає в око їхня антиросійскість і потяг до маніпулювання назвами (книга «Країна великочудія. Нова концепція походження народів без міфічної «колиски», стаття «Велика Скіфія – Країна Оу. Скоуфь, Оукрайна, Роусь. Цифровий код»). Доволі екстравагантною є теза про те, що традиції державності Великої Скіфії-України через дві тисячі років продовжили запорізькі козаки.

Походження Русі, давньоруської народності не такі популярні у середовищі новітніх міфотворців, як давньоукраїнська держава Аратта – Оріяна – Пелазгія – Лебедія – Велика Скіфія – Сарматія. Наразі дискусія щодо єдиної давньоруської народності більше точиться у академічному середовищі (П. Толочко, Л. Залізник) [7; 13; 16]. Давньоруський період української «фольк-історії» представлений прибічниками «Велесової книги», проте цей напрям далеко не такий потужний, як у сусідній Росії, де сформувалася власна школа «велесзнавців».

Апологетів, що вважають «Велесову книгу» джерелом до історії язичницької України багато (чимало науковців вважають цей твір фальсифікатом). У своїх реконструкціях її зазвичай використовують більшість українських міфотворців. Професійно означеною проблемою займається філолог і перекладач Б. Яценко [3]. Історія «Велесової книги» нараховує понад півстоліття і її тексти у великій шані серед українських, російських, і, певно, білоруських неоязичників. Причому всі претендують на «авторство»: явлення «Велесової книги» з небуття – живе свідчення невмирущості, незнищенності українського народу» (Б. Яценко). Приблизно те саме, тільки щодо свого народу, заявляють його російські колеги неоязичники.

Наразі, існує проблема використання текстів «давньоукраїнської» «Велесової книги» під час викладання історії та літератури у школах та вищих навчальних закладах. Готується введення до шкільної програми предмету «Українознавство» (ініціатор – Науково-дослідний інститут українознавства, очолюваний П. Кононенком). Мета та завдання нової дисципліни вельми благородні: виховання патріота, громадянина Української держави, свідомого державотворця, творчої особистості тощо. Декларується таке: «У програмі акцентується увага на давньому походженні українського народу, заселенні Української території миролюбними працьовитими людьми протягом усієї відомої людству історії. Вчитель має змогу підібрати із пропонованого списку джерел програми ... уривки, що підтверджують це, наприклад, уривок з «Велесової книги»:

«Ми на землях своїх зроду вільно жили...

І про русичів славу клекочуть орли –

...А звідкіль наші роди, звідкіль племена,

*хто се мудро вчинив і хто дав їм наймення?..
Від Сварожичів наших се благословення...
...На семи великих Ріках утворилися ті роди,
як за морем проживали ми в Зеленому Краю –
у літа там ті далекі, ще задовго до ісходу
у Карпатські зелен-гори,
в землю Київську свою
літ за тисячу і триста
до того, як стались готи...» [11].*

Якщо нова дисципліна «Українознавство» буде введена до шкільних програм, цікаво, як будуть узгоджуватися тези програми з викладанням історії України та науковими здобутками професійних археологів та істориків? Питання залишається відкритим.

Оригінальність, широкий лет думки, яскравість малюнків і карт варто відзначити у доробках рівненчан В. Дем'янова і О. Андрєєва, засновників Дослідницького центру «Рівне–Суренж» [4]. Вони доводять, що на початку нашої ери на Волині розміщувалася держава Дулібія Рось із містом волхвів–укрів Суренж або Арта (територія сучасного міста Рівне), яке почало будуватися в 120 році н. е., стало столицею в 250 році н. е., та загинуло в 832 році н. е. Протягом періоду III – VIII ст., ця столиця слов'ян була оточена містами, що визначали межу священної землі для русів–росів–дулібів і всіх слов'ян у широкому розумінні.

Автори також пояснюють походження назви «українці»: «Укри – це специфічна група людей, древня каста, інтелектуальна верхівка древнього суспільства, носії високих духовних знань. Це обдаровані від природи люди, люди давніх ведичних знань, люди з надзвичайною розвиненою власною енергетикою (біоенергетикою), що здатні впливати на оточуючих людей і світ. Це носії дуже давнього світогляду, який вони несли тисячоліттями(!) на величезних просторах Євразії». На думку авторів саме волхви зі своєю потужною біоенергетикою стали засновниками Дулібії Рось, взірцевої держави для всіх слов'янських держав, і особливо Київської Русі. Авторі реконструювали одяг, кольористику, символи та герб давніх волхвів–укрів; шляхом біолокації та геофізики розшуковують патогенні місця Рівного і Волині.

Отже, йдеться про локальну міфотворчість: люди на місцях продукують власні фантастичні

версії українського минулого. Певно, що в кожному обласному або навіть районному центрі можна відшукати своїх шліманів, які з легкістю відшукують Трою на околиці власного населеного пункту. Наприклад, П. Гарачук, мешканець містечка Ананьїв, пише книги з «історії» (Вість Орія) Стародавньої України і доводить існування Древньої Еллади на Півдні України (власне на території Одеської області): «Одещина і, зокрема долина ріки Тілігул має пишати тим, що на цій землі жили амазонки і пайонці (паїонці) – творці урочистих пісень, які еллини називали умнож, а ми – гімнами» [6, с. 277].

Харків'янин А. Кіндратенко «вірить, що українці проснуться від летаргічного сну, в який вони впали внаслідок багатовікового поневолення та рабства, й український геній, що в давні часи заповнив Європу та значну частину Азії, ще здивує світ», доводить гунське походження українців і стверджує, що Гатило – найзнаменитіший з українських Князів гунського періоду нашої історії, найвидатніший військовий та політичний діяч свого часу. Імперія Гатила простягалася від Волги на сході до Рейну на Заході, від Балтійського моря на півночі до Дунаю та Північного Кавказу на півдні [10, с. 56].

Резонансною подією стала інформація про існування особливого «ліка Києва», який відшукав архітектор Г. Куровський: «На кого схожий Київ? Арій Атлант, Козак або Орій?» Автор ідеї звертає увагу на правильній формі ніс та велике підборіддя «голови». Він називає це обличчя атлантоподібним. «Такими зображали давньоєгипетських сфінксів. Якщо уявити, що це справа рук давніх цивілізацій, то вони дуже попрацювали. Адже потрібно було підігнати Дніпро, який тоді був набагато ширше, та інші річки, а ще зрізати київські пагорби... Масштаби робіт просто колосальні, тим більш, що цьому рельєфу як мінімум 20 тисяч років» [12].

Подібними «відкриттями» наповнено Інтернет і друковані засоби масової інформації. Популярні газети і журнали, прагнучи сенсацій і скандалів сприяють популяризації новітніх міфів серед громадян України. На жаль, подібні матеріали друкують не тільки приватна і бульварна преса, але й державні видання. Наприклад, газета Верховної Ради України «Голос України» протягом

2007–2008 років публікувала статті проректора Університету «Україна», доктора політичних наук В. Бебика про «Глобальну українську цивілізацію», якій понад 20 тис. років, найдавнішу державу планети Аратту, Українську «царську руку» в Шумері і Трої, найдавнішу (лелего–пеласгійську) письмову мову планети, а(о)ріїв, теукрів, киянідів, Перший Рим на річці Сулі, Христа – жреця Храму Аполона. Україна – мати усіх світових цивілізацій: «... царів в стародавньому Шумері іменували лугалями. Чи не тому, що вони були родом з Лугані (Приазов'я)? Ця аналогія навіюється й тим, як називали фараонську праукраїнську династію гіксосів в Єгипті (II тис. до н. е.) – «правителі чужоземних країн»... Отже, шумери отримали від праукраїнської метрополії не тільки культурну спадщину, а й політичну еліту, очолювану королем–лугалем? У будь-якому випадку ясно, що протоукраїнська метрополія дала потужний інтелектуальний поштовх стародавньому Шумеру» [2].

Через призму українського етно– і націогенезу варто поглянути на козацьку тематику. Звичайно, козаччина не має прямого стосунку до проблеми походження українців, проте ведуться пошуки арійських коренів культури «лицарів духу». Козакам–характерникам починають приписувати волховські, знахарські та надлюдські можливості, які вони отримали від давніх предків антів–аріїв–русичів: характерники володіли секретами парапсихології та гіпнозу, зусиллям волі зупиняли кровотечу, а усі ці можливості були ними успадковані від давніх жерців чи навіть галльських друїдів [8].

Зустрічаються твердження, що мілітарні традиції доволі просто від давніх аріїв через Давню Грецію і середньовічних лицарів засвоювалися як звичайними козаками, так і волхвами–характерниками. Подібні праці про козацтво непрямо, але зачіпають проблему походження українців і свідчать про потяг авторів до наділення козаків арійськими коренями [17]. Відзначимо, що і російські міфотворці починають втручатися в козацьку проблематику, заперечуючи існування українського народу. Так, в анотації книжки про Запорізьку Січ стверджується: «На Нижньому Дніпрі, на межі територій, які займають ляхи, татари і турки, майже три століття стояла фортеця вільної Русі – Запорізька Січ. Укріплення бастіо-

ну були слабкими, гармат бракувало, але сильним був дух її гарнізону – славетних російських лицарів, захисників віри православної, мови й імені російського» [20].

Певні міфологічні схеми можна зустріти і в авторитетних наукових виданнях, які рекомендуються як довідники і прикладна література для учнів, студентів, вчителів, науковців. Так, літератор і художник В. Войтович намагається реконструювати давню українську міфологію та демонологію, проте в його дослідженнях наукові здобутки тісно переплітаються з тезами аматорів від історії. Окремі новітні теорії знаходять місце в його дослідженнях: «Артанія (Аратта, Артанія, Оратанія, Орїана) – за припущеннями деяких дослідників, одна з першоназв стародавньої України. Символами її були золотий плуг і ярмо, які згодом стали емблемою скіфів–скілотів. Етнічні ознаки Артанії розвинулися у трипільській культурі (V–III тис. до н.е.). За твердженнями деяких істориків, Артанія вважається прабатьківщиною індоєвропейських народів. Арта («Хлібне місто») – столиця Артанії. Про цю країну повідомляють арабські географи IX–XI ст. як про одне з державних утворень давньої України: поряд з Артанією називають Славію та Куявію зі столицею Куявою» [5]. Згідно з посиланнями «деякими істориками» є Геродот та Ю. Шилов, а сам В. Войтович підтримує арійську теорію походження українців. За його словами, своїми реконструкціями він «дає життя богам» [5]. Під час написання своїх праць В. Войтович широко використовував «Велесову книгу», твори Ю. Шилова і власну фантазію (язичницький Стрибог на малюнку зображено з масонським знаком – око в трикутнику, майже долар!) [5, с. 15].

На протигагу теоріям походження українців від часів трипільської культури, в нашій державі набуває поширення і псевдоісторична література, в якій пояснюється існування українців польсько–австрійськими інтригами та змовою ворогів слов'янської єдності (електронна бібліотека сайту «Русской Общины Украины»). У творах із красномовними назвами «Самостийная Украина: истоки предательства» (автор – А. Гліваковський), «Русь нерусская (Как рождалась «рідна мова» (автор – О. Каревін), «ХИМЕРА». Историческое расследование («украинцы»: их происхождение, по-

длинная история и реальное настоящее») (автор – С. Родін) та багатьох інших стверджується штучність існування українців і української державності: «настоящий реальный «украинец» – всегда ненавистник и злобный отрицатель всего Русского, непримиримый враг Русской Нации, Русского государства и Русской культуры. Этником «украинский народ» обозначает не самостоятельный этнос, а этническую химеру, возникшую как результат духовно–психологической и культурной мутации незначительной части Русского Народа под воздействием агрессивной экспансии католического Запада» [1]. У зазначених творах усіляко критикується новочасна українська міфологія, щоб підтвердити комплекс меншовартості, ту-пість і недолугість українців, їхню нездатність жити без підтримки «старшого брата».

Окремо варто згадати про негативний вплив, який справляють російські псевдоісторичні книжки. Є праці, що стосуються етногенезу слов'ян, історії Давньої Русі, «нової хронології» А. Фоменка, коментування «Велесової книги» та ін. Відповідно українці споживають не лише власні, але й російські псевдонаукові теорії. Об'єктивно такі книжки виправдовують російський імперський експансіонізм і ставлять під сумнів життєспроможність Української держави.

Висновки. Міфи про славетне минуле мають виховувати в людях патріотизм, самоповагу, згуртовувати націю для подолання кризових явищ. У всі часи у різних етносів завжди існувала власна міфологія про походження Землі, першопредків, легендарних засновників держав, міст тощо.

В Україні після здобуття незалежності, нівеляції комуністичної ідеології значно активізувалася міфотворчість. З'явилися фантастичні розповіді про походження українців. Основним споживачем подібного стибу літератури була і є освічена частина населення (але не фахові історики та археологи).

Список використаних джерел

1. Библиотека «Русская Община Украины» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russian.kiev.ua/books/library.shtml>
2. Бебик, В. Глобальна українська цивілізація / В. Бебик // Голос України. 2007. – 6 черв.

3. *ВЕЛЕСОВА КНИГА*: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. I тис. до н.д. – I тис. н.д. / упоряд., ритм. переклад, підг. автентичного тексту, довід. мат. Б. Яценка / заг. ред. В. Довгича. – Індоевропа. – 7504 (1995). – Кн. 1 – 4.
4. *Велич Дулібії Рось. Суренж* (Таємниці Волинської землі). – Рівне, 2007. – 246 с.
5. *Войтович, В.* Українська міфологія / В. Войтович – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
6. *Гарачук, П. Ф.* Еллада Стародавньої України / П. Ф. Гарачук. – Ананьїв, 2008. – 288 с.
7. *Залізняк, Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією : попул. вид. / Л. Залізняк. – К. : Темпора, 2008. – 104 с.
8. *Каляндрук, Т.* Загадки козацьких характерників / Т. Каляндрук. – Л. : ЛА «Піраміда», 2007. – 288 с.
9. *Канигін, Ю. М., Кушерець, В. І.* Парадокси історії в контексті Біблії / Ю. М. Канигін, В. І. Кушерець. – К. : Знання України, 2008. – 204 с.
10. *Кондратенко, А. М.* Європейські гуни – предки українців / А. М. Кондратенко. – Х. : ПП «Див», 2007. – 170 с.
11. *Кононенко, П. П., Касян, Л. Г., Семенюченко, О. В.* Українознавство : прогр. для загальноосвітніх навч. закладів 5–12 класи / П. П. Кононенко, П. П., Касян, Л. Г., О. В. Семенюченко [Електрон. ресурс] // Українознавство : [веб-сайт НДІ українознавства]. – Режим доступу: <http://www.rius.kiev.ua/bibl.html>
12. *Марущак, А.* Необ'яснимий киевський ЛИК [Електрон. ресурс] / А. Марущак // Форум спасення Києва. – Режим доступу: <http://forumspaskiev.org.ua/databox/2008/07/17397.php>
13. *Новітні міфи та фальшивки про походження українців* : зб. ст., попул. вид. – К. : Темпора, 2008. – 136 с.
14. *Плачинда, С.* Лебедя. Як і коли виникла Україна / С. Плачинда. – К., 2005. – 160 с.
15. *Сайт Володимира Петрука* [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unicyb.kiev.ua/~petruk/>
16. *Толочко, П.* Давньоруська народність: міф чи реальність? / П. Толочко // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 3–18.
17. *Фігурний, Ю. С.* Історичні витоки українського лицарства : нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Ю. С. Фігурний. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 308 с.
18. *Канигін, Ю.* «Деякі народи інших обманюють, а українці – самі себе...» / Юрій Канигін // Високий замок. – 2008. – 17 груд.
19. *Шилов, Ю. А.* Пути Ариев : роман, документи, хроніка / Ю. А. Шилов. – К. : Полиграфкнига, 1996. – 426 с.
20. *Широкоград, А.* Запорожці – русские рыцари. История запорожского войска / А. Широко рад. – М., 2008. – 204 с.